

ЛЕКСІКА НАРОДНАГА ДОЙЛІДСТВА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСКА-РАСІЙСКАГА ПАМЕЖЖА: НАЗВЫ ЖЫЛЛЁВЫХ ПАБУДОЎ І ІХ ЧАСТАК

Лексічны фонд народна-дыялектнай мовы ўяўляе сабой пэўным чынам арганізаваную сістэму, якую складаюць розныя паводле часу ўзнікнення, паходжання, тэрыторыі распаўсюджвання, семантычнага аб'ёму і стылістычнай афарбоўкі словы. Цэнтрам гэтай лексічнай сістэмы, яе “ядром” з'яўляюцца народнагаспадарчыя назвы, якія адлюстроўваюць асноўны занятак карэнных жыхароў. Гэта лексіка называе шматлікія рэаліі разнастайных народных рамёстваў, многія з якіх ужо зніклі або знікаюць ці знаходзяцца пад пагрозай знікнення.

Самую значную ў колькасных адносінах групу народнагаспадарчай лексікі складаюць назвы жылля і будаўніцтва.

Як адзначаюць даследчыкі, народнае жыллё мела пэўныя лакальна-тыпалагічныя асаблівасці, якія праяўляліся ў функцыянальнай размежаванасці ўнутранай прасторы, колькасці пабудовы сядзібнага комплексу, адрозніваліся будаўнічай тэхнікай, унутранай планіроўкай, вонкавым выглядам жыллёвых пабудов [1, с. 62].

Прадметам нашай увагі з'яўляюцца будаўнічыя назвы, якія ўжываюцца ў беларускіх гаворках гомельска-бранскага памежжа. Асновай для назіранняў паслужылі матэрыялы, сабраныя ў час дыялекталагічных экспедыцый на тэрыторыі Веткаўскага, Добрушкага і Чачэрскага раёнаў Гомельскай вобрасці (Даследаванне выконваецца ў межах руска-беларускага навукова-даследчага праекта па дагавору Г12Р-030 ад 15 красавіка 2012 г.).

Цэнтрам сядзібных забудов на дадзенай тэрыторыі з'яўлялася жыллё, вакол якога размяшчаліся гаспадарчыя пабудовы, утвараючы кампазіцыйна-архітэктурны комплекс. Пабудова для жылля чалавека ў гаворках даследуемага рэгіёна ў наш час мае наступныя назвы: *хата*: *Проста хата называем* (в. Свяцілавічы, Ветк.), *дом*: *Дом у нас складаўся з двух пакояў, сенцаў, калідора і ганка* (в. Покаць, Чач.). Як вядома, на Палессі да 60–70 гг. XIX ст. вясковыя хаты ў большасці сваёй былі яшчэ курнымі [2, с. 59], пазней заменены белымі, у якіх будавалася печ з комінам. І нават у пачатку XX ст. на Палессі была яшчэ даволі распаўсюджанай курная печ, якая ў іншых раёнах ужо амаль не сустракалася [3, с. 308]. Хата з такой печчу без коміна ўяўляла сабой невялікую аднакамерную жылую пабудову зрубнай канструкцыі без сенцаў з уваходам з тарцовага боку [4, с. 281]. У Веткаўскім і Чачэрскім раёнах захаваліся наступныя назвы былога тыпу такой жылой пабудовы: *курень*, *слонік*, *іструб*: *Раней вельмі доўга выбіралі месца, дзе пабудавать курень* (в. Неглюбка Ветк.); *Гэтая хата слонікам называлася, потым комін выявіўся* (в. Залесе, Чач.); *Іструбам хата без комінаў у нас называлася, комінаў не было шчэ тады* (в. Меркулавічы, Чач.). У Веткаўскім раёне іструбам называюць таксама зруб дома: *Іструб – хата без крышы, ета не жліое помешченіе* (в. Свяцілавічы, Ветк.).

Унутры хаты вызначалася некалькі частак: *пярэдня хата*, *пірэдня* ‘частка хаты, дзе размяшчалася зала, спальня’, і *задняя*, дзе была кухня і кладоўка з прадуктамі: *У пярэдняй хаце было чысцей, чым у другіх* (в. Покаць, Чач.); *Первую комнату называлі пірэдня* (в. Івакі, Добр.); *Задняя хата заўсёды была з печчу* (в.

Неглюбка, Ветк.); *Заднюю хату рабілі каля пярэдняй хаты. Там мы заўсёды выконвалі хатнія работы* (в. Покаць, Чач.). Частка хаты, дзе знаходзілася печ, называлі таксама *кухняй, трэцяй хатай: На кухні гатавалі ежу* (в. Грушаўка, Добр.); *Там, дзе печ стаіць, эта трэцяя хата* (в. Грушаўка, Добр.). Акрамя таго, была *летняя кухня*, не падрыхтаваная да зімы, на якой гатавалі ежу ў цёплую пару года: *У меня две кухни. Эта летняя кухня і тая вось, гдзе пліта стаіт* (г. Добруш).

Акрамя жылых, у доме былі нежылыя памяшканні. Памяшканне, у якім захоўвалі хатнія прыпасы, прадукты, загатоўкі на зіму і інш., называлася *камора, каморка, клець, чулан, кладоўка: У каморцы захоўваюцца хатнія прыпасы* (в. Пакалюбічы, Гом.); *Ну чулан – кладовачка, калі ў хату сразу заходзіш* (в. Івакі, Добр.); *Чулан – цёмнае памяшканне без вокан, дзе клалі прадукты і загатоўкі на зіму* (в. Церахоўка, Добр.); *Там, у клеце, усе патрэбныя рэчы для дома захоўваю* (в. Залессе Чач.); *У кладоўцы захоўвалі прадукты* (Церахоўка, Добр.).

Памяшканне пры ўваходзе ў хату, дзе знаходзіцца абутак і верхняе адзенне, называецца *прыхожая, прыхадная, карыдорчык: Як у хату заходзіш, первая комната называлася прыхожая* (в. Івакі Добр.); *У прыхадной звычайна распраналіся, разуваліся* (в. Колбаўка, Ветк.); *У карыдорчыку ў меня галошы стаят. А зімой там совсем холодна* (г. Добруш).

Важнай часткай унутранага памяшкання дома быў кут, дзе знаходзіліся іконы. Ён меў назвы *кут, покуць, чырвоны кут: Іконы ў доме абізательна. Места эта называецца кут. Раньшэ этат кут очэнь бераглі. І вот над етым кутам вешалі такія ці цюль, ці як занавескі. Толькі штоб ікона была відна* (г. Ветка); *Чырвоны кут – месца, дзе вісяць іконы* (Неглюбка Ветк.); *У покуце павінны быць іконы* (в. Пакалюбічы Гом.).

Печкай для ацяплення хаты служыла *груба, грубка: Каб цяпло вельмі доўга трымалася ў хаце, трэба, калі выпаліш грубу, закрыць юшку. Тады дух пойдзе ў хату* (в. Неглюбка, Ветк.); *Вось тут у мяне грубка. Ана вон пліткай пакрыта* (г. Добруш). Для прыгатавання ежы выкарыстоўвалі *пліту: На пліце вару. Пліта ў меня вось там стаіт* (г. Добруш). Грубку з убудаванай ў яе плітой для прыгатавання ежы называюць *пліта-шведка: Пліта-шведка эта. Пастроілі яе, калі был хазяін жывы* (г. Добруш). У наш час з'явіліся газавыя пліты, якія называюць *газ: А газ я паставіла на летнюю кухню, там лягчэй* (Івакі, Добр.). Пры выкарыстанні газавага або паравога ацяплення выкарыстоўваецца лексема *топка: Для топкі заказвалі торф* (г. Добруш).

Верхняе ўнутранае пакрыццё памяшкання ў гаворках дадзенага рэгіёна называецца *столя, столь, паталок, суфіт: Столя падшывалася ў шпар* (в. Неглюбка, Ветк.); *Ну, столь ці паталок шчэ ў нас гавораць* (в. Залессе, Чач.); *Суфіт робяць так: наразаюць шалёўку, а тады падклеяюць* (в. Свяцілавічы, Ветк.).

Насціл, па якім ходзяць у хаце, мае назву *падлога, пол, мост, масніцы: Падлога ў нас з досак была, у асноўным з сасны. Падлога, тады звалі мост* (в. Свяцілавічы, Ветк.); *Масніцы – эта ўвесь пол, мост. Выразаюць кусочки моста і кладуць* (в. Свяцілавічы, Ветк.); *У нас мастом называлі верхнія дошкі, якія аддзялялі падмосце ад памяшкання* (в. Покаць, Чач.); *Падлогу так і называюць – мост. Падлога з досак, з сасны* (в. Свяцілавічы, Ветк.); *Масніца – адна дошка падлогі* (в. Неглюбка, Ветк.); *Падлога дзеравянная ў нас, эта ж на Украіне, дак там па-другому* (в. Залессе, Чач.).

Месца пад падлогай, у якім захоўвалі гародніну, называлася *падмосце,*

падмост, падполле, падвал, яма: У падмосце захоўвалі розныя запасы на зіму (в. Неглюбка Ветк.); Падполле называлі, значыць пад полам. Хранілі там бульбу (в. Старое Сяло, Ветк.); Пад падмосцем захоўваюць бульбу, закаткі (в. Покаць Чач.); У яму у хаце клалі бульбу да некаторыя закаткі стаўлялі; Падвал раней капалі звычайна на кухні і ставілі ўсе, што наросцім. Ціпер так не робім (в. Церахоўка, Добр.).

Праёмы ў сцяне іменаваліся *окны*: *Окны з хаты завешвалі фіранкамі (в. Церахоўка, Добр.).* Састаўныя часткі іх маюць адпаведныя назвы. Так, стаўні, якімі закрываюць вокны, імянуюцца *быконкі, абаконкі, аканіцы, стаўні*: *Быконкі размалёўваліся, аздабляліся фігуркамі (в. Пакалюбічы, Гом.); Аканіцы розныя былі: і дзеравянныя, і жалезныя, а калі іх шчэ і разукрасюць рознымі вузорамі, то тады аканіцы шчэ красівее становяцца (в.Залессе, Чач.).* Буконкамі называлі таксама ўзоры над і пад вокнамі (в. Покаць Чач.). Маленькі праём у акне – *фортка, фортачка. Фортачкі – ета ў вакне маленькія, якія адкрываюцца (в. Свяцілавічы, Ветк.).* Верхняя створка акна ці дзвярэй – *фрамуга: Мой бацька плінтусы гэтыя фрамугамі называў (в. Залессе, Чач.).* Ніжняя частка акна – *падаконік: Падаконік – дошчачка перад вакенцам. Кветкі на яе ставяць (в. Церахоўка, Добр.).* Драўляныя карункі вакол акна – *налічнікі: Налічнікі рабілі не ўсе (в. Колбаўка Ветк.).*

Асновай для сцен будынка з’яўляўся *фундамент, хундамент: А як жа, без фундамента! Всегда закладывалі спачатку фундамент, а тады і дом увесь строілі (в. Залессе, Чач.).*

Верхняя частка будынка ў дадзеным рэгіёне мае найменні *крыша, страха, дах: Дах раньшэ з саломы рабілі, а як ўжо знайшлі шыфер – шыферам лажылі. А шыфер ядавіты, многа выдзяляе гадасцей, но ўсё роўна лажылі (в. Свяцілавічы, Ветк.); Крыша – верх хаты на які клалі салому, а зараз шыфер (в. Церахоўка, Добр.). Страха – гэта верх хаты (в. Покаць, Чач.).*

Дзве дошкі, якімі накрываецца грэбень страхі, маюць назву *канёк, вільчык: Абналічку дзелаюць, ета называецца канёк (г. Ветка); Канёк рабілі ад залівання дажджу (в. Колбаўка, Ветк.); Вільчык – стык двух бакоў страхі (в. Залессе, Чач.).* Труба на даху для праходу дыму называецца *комін, дымнік, труба: Комін трэба часта чысціць, бо сажэ нагарае і забівае праход (в. Колбаўка Ветк.); Дымнікі ета ж трубы, комін па-другому шчэ (в. Залессе, Чач.); Чераз трубу дым ідзёт (г. Добруш).* Лесвіца, якая прымацоўвалася да страхі дома каля коміна мае назву *трап: Там, дзе комін, па трапу залазь туды, лесенка такая (г. Ветка).*

Верхняя частка фасада мае назвы *хрантон, франтон, закота: Вон там наверху на крышэ трэугольнік – хрантон называецца (в. Грушаўка Добр.); Закота – верхняя частка фасада (в. Залессе, Чач.).* Частка даху, што навісае над франтонам дома, – *падакотнік: Падакотнік абараняе ад залівання дажджу (в. Покаць Чач.).* Дошкі, прыбітыя да надвісаючай над франтом часткі даху з двух бакоў, – *ветраніцы. Ветраніцы служаць упрыгожваннем даху (в. Колбаўка Ветк.).*

Паміж столлю і дахам знаходзіцца *чардак, чердак, чэрдак, гара, гарышча: На чардаку захоўвалі розныя непатрэбныя рэчы (в. Колбаўка, Ветк.); На чердаке ў нас сцірка сохла. Там і счас вяроўкі вісят (г. Добруш); На гарышчы сушылі ягады і грыбы (в. Церахоўка, Добр.).*

Назвы жылля і яго частак, якія функцыянуюць у гаворках адзначанага рэгіёна, у большасці сваёй адносяцца да сваямоўнай лексікі. Выключэнне складаюць адзінкавыя запазычанні з нямецкай мовы: *дах, фортка, фрамуга;* італьянскай: *карыдор, суфіт;* лацінскай: *комін, фундамент;* французскай:

франтон; галандскай: *трап* і інш.

Адметнай асаблівасцю будаўнічай лексікі дадзенага рэгіёна з'яўляецца наяўнасць вялікай колькасці дублетных назваў: *дом* – *хата*; *каморка* – *клець*; *чулан* – *кладоўка*; *прыхожая* – *карыдорчык*; *столь* – *паталок*; *падлога* – *пол* – *мост*; *аканіцы* – *стаўні*; *страха* – *крыша*; *франтон* – *закота* і інш., якія сведчаць пра актыўныя беларуска-рускія моўныя стасункі. Даволі часта сустракаюцца і варыянтныя найменні тыпу *пярэдня* – *пірэдня*; *прыхожая* – *прыхадная*; *столя* – *столь*; *быконкі* – *буконкі*; *франтон* – *хрантон*; *фрамуга* – *прамуга*; *чардак* – *чердак* – *чэрдак* і інш., якія адлюстроўваюць як лакальную замацаванасць, тэрытарыяльнае вар'іраванне народна-дыялектнай мовы, так і актыўны працэс адаптацыі ёю запазычаных назваў.

Спіс літаратуры

1. Цітоў, В.С. Народная спадчына. Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В.С. Цітоў. – Мн. : Навука і тэхніка, 1994. – 300 с.
2. Цітоў, В.С. Этнаграфічная спадчына: Беларусь. Традыцыйна-бытавая культура, 2-е выд. / В.С. Цітоў. – Мн. : Беларусь, 2001. – 207 с.
3. Полесье. Матэрыяльная культура. – Киев : Навукова думка, 1988. – 448 с.
4. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя – (Беларус. сав. энцыкл.) / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] – Мн.: БелСЭ, 1989. – 575 с.